

Анна Чик

Внесок Петра Зінченка у розвиток психологічної науки

Зінченко Петро Іванович (1903–1969) – український радянський психолог. У 30-ті рр. був представником Харківської школи психології, де теоретично і експериментально розробляв насамперед проблеми пам'яті. Найбільш відомі дослідження П. Зінченка з проблеми мимовільного запам'ятовування. Ним була експериментально доведено залежність мимовільного запам'ятовування від характеру й структури діяльності людини. На основі теорії діяльності Зінченко відкрив і ретельно досліджував цілий ряд мнемічних ефектів: ефект інтерференції мнемічної і «пізнавальної» задач; структурно-діяльнісний ефект; негативний ефект віку. Досліджував також проблему механізмів забування і відтворення знань, отриманих школярами в процесі навчання.

Zinchenko Petro Ivanovych (1903–1969) is the Ukrainian soviet psychologist. In the 30's he was a representative of the Kharkov school of psychology, where he foremost investigated the theoretical and experimental problems of memory. The most famous Zinchenko's researches are that of involuntary memory. He experimentally proved the dependence of involuntary memory on the nature and structure of human activity. Zinchenko discovered and thoroughly investigated a number of mnemonic effects: the effect of interference of mnemonic and «cognitive» tasks, structure-activity effect, and negative effect of age. He also researched the mechanisms of forgetting and recalling of knowledge acquired by pupils during the learning process.

Петро Іванович Зінченко – український радянський психолог, автор багатьох праць з психології пам'яті, представник харківської школи психології, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології і керівник психологічної лабораторії Харківського університету. Петро Іванович народився 12 липня 1903 у Миколаївську (Поволжя).

Наприкінці 30-х рр. проводив експериментальні дослідження в галузях генетичної та когнітивної психології (вивчення функції пам'яті). Учасник війни 1941–1945 рр. На відміну від колег (О. Запорожця та П. Гальперіна), які виїхали в Москву, після війни продовжив роботу в Харкові. Створив і очолив кафедру психології Харківського державного університету. А його учень – Г. Середа у 1972 році керував відділенням психології, одним з трьох в СРСР, де готували фахівців-психологів. Наукові інтереси Петра Івановича стосувались діяльнісної зумовленості вищих психічних функцій, особливо, пам'яті, мимовільного запам'ятовування. Петро Іванович нагороджений радянськими відзнаками та медалями, у Харківському університеті відкрита аудиторія його імені.

Зі спогадів його учнів: «Я нічого не буду домислювати заради красного слівця, просто зараз з особливою гостротою розумію всю глибину його відданості праматері основних фундаментальних досліджень тієї школи, до якої він належав з молодості, – теорії діяльності. І найдивніше: він залишився вірним цим позиціям до кінця своїх днів, навіть тоді, коли автор концепції, О. М. Леонт'єв, з головою пішов у новий напрямок досліджень в області інженерної психології. Петро Іванович теж був змушений включитися в такі дослідження, але і тут, з притаманним йому запалом, чекав від нас підтвердження фундаментальних принципів теорії діяльності. І, треба сказати, був просто щасливий, наприклад, від того, що оперативна пам'ять, така близька до біологічних властивостей закарбування інформації, виявила залежність від змісту і внутрішніх особливостей мотивів, цілей і способів діяльності. До числа якостей особистості Петра Івановича, що визначають характер його наукової роботи, відноситься глибока наукова чесність. Все має бути багаторазово перевірено, уточнено, обґрунтовано. Нерідко у разі своїх сумнівів у достовірності наших висновків, незважаючи на нашу переконаність, говорив: «Начебто все так, і я готовий погодитися, але шлунком відчуваю, не сходяться кінці з кінцями. Давайте ще подумаємо, перевіримо».

Оцінюючи сьогоднішні початкові етапи розвитку Харківської психологічної школи, можна з упевненістю сказати, що тоді пощастило і Росії, і Україні. Блискуча група молодих

психологів, які називали себе «виготчанами», в прямому сенсі слова бігла з Москви до Харкова і тим самим врятувалася, збереглася і допомогла зберегтися психології. Це були О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, О. В. Запорожець, Л. І. Божович (яка потрапила на роботу в Полтаву і часто була у Харкові). Вони працювали в різних місцях: у Всеукраїнській психоневрологічній академії, у Педагогічному інституті, в Науково-дослідному інституті педагогіки. До них приїжджали Л. С. Виготський з Москви, Д. Б. Ельконін – учень О. О. Ухтомського і Л. С. Виготського – з Ленінграду. У Харкові вони знайшли групу таких же молодих людей, «заразили» їх своїми ідеями і сформувавши невеликий науковий колектив. У цей колектив увійшли В. І. Аснін, П. Я. Гальперін, П. І. Зінченко, О. М. Концевая, Г. Д. Луков, К. Є. Хоменко і ряд інших. Тісно співпрацював з ними і харків'янин Ф. В. Басс. Досить швидко були встановлені контакти з психологами Києва (Г. С. Костюк), Одеси (Д. Г. Елькін), з психологами Вірменії та Грузії.

Перша програмна наукова робота П. І. Зінченка «Проблема мимовільного запам'ятовування» була надрукована в 1939 р. Це було всього через п'ять років після смерті Л. С. Виготського. А обставини, які зумовили появу цієї фундаментальної праці, склалися, природно, ще раніше – тоді, коли жив і працював Л. С. Виготський. П. І. Зінченко працював у той час над своєю кандидатською дисертацією «Про забування і відтворення шкільних знань» під керівництвом О. М. Леонт'єва. Л. С. Виготський і О. М. Леонт'єв у період, який безпосередньо передував Харківському, розробляли культурно-історичну теорію розвитку вищих психічних функцій. Основний акцент у цій теорії, її теоретичний пафос був спрямований на виявлення основ вищого, або соціального, або культурного, або опосередкованого, або знакового, або, як спеціально підкреслював Л. С. Виготський, довільного у психіці людини. Проблема, обрана П. І. Зінченком, тим самим повинна була представлятися областю, що лежить в усякому разі десь збоку від магістральної наукової проблематики, на її узбіччі; в науковому плані П. І. Зінченко пішов «по ціліні».

Уводячи в науковий обіг поняття довільного запам'ятовування, П. І. Зінченко з самого початку задає два рівня його обґрунтування: методологічний і власне психологічний (1939). У методологічному плані проблема мимовільного запам'ятовування з необхідністю піднімала питання про генезис психіки, природу і місце пам'яті в житті людини, співвідношення довільної і мимовільної пам'яті. П. І. Зінченко перший і, мабуть, єдиний тоді в школі Виготського-Леонт'єва забив тривогу з приводу жорстокості культурно-історичної

теорії в її прагненні відірвати «вище» від «нижчого», з приводу підміни реальних відносин суб'єкта з дійсністю абстрактними знаково-символьними схемами. Віддаючи належне культурно-історичній теорії, відзначаючи, що саме в ній запам'ятовування розглядається як психічна дія, він писав: «...Відрив виникнення і розвитку психічних опосередкованих операцій від реальних відносин суб'єкта в дійсності, тобто від реального процесу його життя, привів систему поглядів Виготського до інтелектуалізму» [3, с. 156]. Історія показала, що такий розрив вищого і нижчого не був «хворобою зростання» теорії; ідея гомогенності, наступності, взаємозумовленості рівнів діяльності так поки і залишається не реалізованою в рамках вже діяльнісного підходу. Не випадково, що і через два десятиліття (1961) П. І. Зінченко так і не зняв свої заперечення 30-х рр.

Розмірковуючи про генезис психічного, П. І. Зінченко багаторазово звертається до праць І. П. Павлова, підкреслюючи, що в школі Виготського «біологічний етап у розвитку психіки був зведений до фізіологічних закономірностей. «Природна», «натуральна», «біологічна» пам'ять – за всіма цими термінами був закріплений сенс «фізіологічної пам'яті»... Але тим самим вся передісторія людської психіки виявляється викресленою» [3, с. 153–154].

Як бачимо, в 30-ті роки розбіжності між ідеями П. І. Зінченка та ідеями його вчителів – колег Л. С. Виготського і О. М. Леонтьєва мали принциповий і стійкий характер. За різними рішеннями методологічних і психологічних проблем відкривалися різні світоглядні лінії. Ризикнемо припустити, що тут сталося зіткнення двох типів наукового мислення: аристотелівського, великою мірою характерного для ідеології культурно-історичної концепції, і галілеєвського, більш органічного для світогляду П. І. Зінченка. У першому випадку в теоретичні побудови закладається модель гетерогенності рівнів розвитку і функціонування психічного, самі ж рівні розглядаються в логіці «або/або», емпіричні факти диференціюються відповідно до заданої абстракції, вершина якої суть «клітинка, одиниця аналізу». У другому випадку будь-який феномен є фактом самодостатнім, який цінний сам по собі, тут підтримується пріоритет практичного, буттєвого над абстрактним, буттєвість є складною, цілісною, багатоманітною, вона безпосередньо з діяльністю не виводиться, виділені рівні розвитку і функціонування психічного гомогенні й розглядаються в логіці «та/і» [6].

Для П. І. Зінченка з самого початку його досліджень складалася особлива ситуація, коли в силу природи самого поняття мимовільного запам'ятовування його розробка не могла вміститися в аристотелівську лінію досліджень. Дійсно, він відразу ж заявив про своє критичне ставлення до культурно-історичної концепції, і подальший хід його досліджень показав, що вона не зробила помітного впливу на його роботи. Діяльнісний же підхід відіграв особливу, центральну роль у дослідженнях мимовільного запам'ятовування.

Тут необхідно відразу виділити головне, а саме те, що всередині прийнятої та розвинутої ним парадигми «пам'ять – діяльність» виділялося і постійно підкреслювалося розуміння діяльності у двох планах: як дії і як життєдіяльності. Розвиваючи перше уявлення, П. І. Зінченко в результаті тридцятирічного дослідження показав, що «запам'ятовування пов'язане з певною дією суб'єкта по відношенню до об'єкта і... в тому випадку, коли суб'єкт стосовно об'єкта є не чинним, а тільки споглядаючим, запам'ятовування здійснюється» [3, с. 186]. Такий висновок у 1930-ті рр. зовсім не був

само собою зрозумілим. Необхідно було ще довести, що мимовільна пам'ять і дія є саме тими поняттями, а також психічними реальностями, які потребують одне одного. Поняття «дія» і «діяльність» в той час вже не були новими в психології. Щодо людської пам'яті вони були виразно підкреслені О. М. Леонтьєвим ще в 1931 р.

Проте залишалося незрозумілим, чому продуктивність запам'ятовування і збереження матеріалу навіть в умовах однаково заданої діяльності у різних людей виявляється настільки різною. Отже, одного слова «діяльність» тут недостатньо. Потрібне було ще якесь поняття. І П. І. Зінченко віднайшов це поняття – місце в діяльності. Точніше, місце матеріалу в структурі дії. Сформульоване П. І. Зінченком центральне положення, що представляє собою потужне просування загальної теорії пам'яті, – це положення про закономірну залежність продуктивності запам'ятовування матеріалу від його місця в структурі діяльності.

Дослідження П. І. Зінченка свого часу було єдиним і зараз залишається, мабуть, одним з небагатьох досліджень в сучасній психології, що представляє собою експериментальне й теоретичне проникнення у внутрішню структуру реальної «екологічно репрезентативної» дії. Однією з причин такої продуктивності було те, що сама дія завжди розглядалася в масштабі виміру «пам'ять – життєдіяльність».

Відзначимо, що в той час, коли ця ідея народжувалася, О. М. Леонтьєв ще не сформулював свою парадигму. Поняття *мотив, мета, спосіб дії* з'явилися дещо пізніше, і в систему понять концепції «пам'ять – діяльність» П. І. Зінченко теж увів їх пізніше, але вийшов він на цю проблему вже наприкінці 1930-х рр. А тепер достатньо замислитися над тим, як можна було підійти до цієї проблеми експериментально, щоб тим самим відповісти на запитання, чому П. І. Зінченко вийшов на мимовільну пам'ять. Та тому, що вивчати залежність запам'ятовування матеріалу від місця дії можна тільки змінюючи це місце, а це можна зробити в умовах різної організації пізнавальних дій, тобто лише в умовах вивчення мимовільної пам'яті.

Додамо, що сам метод зміни місця матеріалу в структурі дії має не приватний характер, а поряд з методами опосередкування, формування, мікроструктурного аналізу, ігровим методом і т. д. набув статусу одного з основних експериментальних методів діяльнісного підходу, область застосування якого давно вийшла за рамки проблематики пам'яті. Відразу виникає питання: чи не вступає останнє в протиріччя з тим, що одиницею аналізу пам'яті є мнемічна дія людини? Взагалі кажучи, протиріччя немає, якщо дія виступає в ролі потужного пізнавального та інструментального засобу у вивченні пам'яті і якщо одночасно «через багато років можна сказати, що генеративні можливості діяльності, – навіть якщо вона свідома, цілеспрямована, осмислена, предметна і т. д. і т. п., – не безмежні» [2, с. 133]. Але це «бачиться на відстані».

Діяльнісний детермінізм як теоретична (й ідеологічна) установка, звичайно, був дуже сильним, але й сама природа мимовільного запам'ятовування така, що воно, як неодноразово підкреслював П. І. Зінченко, підпорядковане в момент народження і дії, і смислів, і мотивів, і особистості. Тому таким важливим і цінним для П. І. Зінченка є цілісний підхід до вивчення пам'яті, який йде від аналізу всіх елементів життєдіяльності.

Перехід аналізу з рівня «пам'ять в дії» на рівень «пам'ять в життєдіяльності» призвів до постановки ряду нових

завдань, серед яких можна виділити проблему «пам'ять і особистість». По суті справи, це нова проблема для вітчизняної психології, якщо не вважати досліджень, які обмежуються пошуком кореляцій між окремими мнемічними і особистісними показниками досліджуваного суб'єкта. Програма досліджень тут задається самою логікою основних понять концепції «пам'ять – діяльність», оскільки діяльнісна і особистісна лінії аналізу сходяться в понятті мотиву (мотив діяльності – мотиваційна сфера особистості). Але особистісний підхід входив, так би мовити, у дисонанс з ідеологією «гвинтиків», яка набирала силу з 30-х рр. і цей загрозливий дисонанс змушував психологів тікати у «функціональні печери», щоб робити науку хоча б у тих межах, де вона могла залишатися наукою.

Базовим для цього напрямку дослідження є те, що людська пам'ять визначається мотиваційно-сисловою орієнтацією суб'єкта на майбутнє. Кажучи коротко, особистість піддається діахронічному опису за такими діагностичними формулами: «Скажи мені, хто ти, і я скажу, що ти пам'ятаєш», а також «Скажи мені, що ти пам'ятаєш, і я скажу тобі, хто ти» [9]. При цьому пам'ять мислиться насамперед у своїй мимовільній формі.

Було б великим спрощенням думати, що пам'ять і особистість роблять безпосередній вплив один на одного. У масштабі життєдіяльності суб'єкта опосередкованим зв'язком пам'яті і особистості виступає індивідуальний досвід, в якому, як писав П. І. Зінченко, реалізується життєва функція пам'яті [4]. З одного боку, досвід мислиться як основа формування особистості, з іншого, – пам'ять визначається як психологічний механізм інтеграції, системної організації індивідуального досвіду [8].

П. І. Зінченко був у науці людиною «однієї проблеми» («homo unius libri», говорили про таких давні римляни). Однак ця одна, і як колись уявлялося, приватна проблема виявилася «відкритою» комплексною філософсько-психологічною проблематикою, розвиток якої являє собою в цьому відношенні дуже повчальну картину (зокрема, з огляду на те, що сьогодні проблема вивчення колективної пам'яті стала актуальною і в українознавстві, і в соціальній філософії, і в історії, і в психології та соціології).

Подібно до того, як сам Петро Іванович своєю долею і біографією (в юності він допомагав батькові орати землю) дав нам приклад потужного за своїм внутрішнім змістом «сходження» особистості «від чорнозему» до високого кола української наукової еліти, його теорія дає нам приклад такої ж трансформації і такого ж змістовного просування з периферії у центр психологічної науки. Якщо подивитися на вітчизняну психологію до і після П. І. Зінченка, то можна ясно побачити, як змінився весь її науковий рельєф, як змістилися акценти. І якщо проаналізувати напрямок і тенденції цих змін, то можна не менш ясно побачити, як проявляється в них лінія П. І. Зінченка.

У доповіді з приводу 40-річного ювілею Харківської школи (1973), на якій Петра Івановича вже не було, О. М. Леонт'єв підкреслив, що багато представників цієї групи стали родоначальниками оригінальних і самобутніх наукових напрямів. Ось що говорив друг і колега Зінченка П. Я. Гальперін у доповіді на конференції, присвяченій його пам'яті (листопад 1970 р.): «П. І. Зінченку ми зобов'язані тим, що у своїй фундаментальній монографії він першим почав систематичне вивчення мимовільного запам'ятовування і показав його величезне, провідне значення в житті і в навчанні. Наш досвід поетапного формування розумових

дій і понять приніс багато фактів, що підтверджують ці ідеї П. І. Зінченка». «Сліди» досліджень П. І. Зінченка та отриманих ним результатів легко прочитуються також в теорії навчальної діяльності Д. Б. Ельконіна і В. В. Давидова. Широко відомими є науковий взаємовплив П. І. Зінченка та А. О. Смирнова, їхня глибока взаємна симпатія, добрі, дружні стосунки. Вони разом підбивали підсумки досліджень пам'яті в СРСР, розділивши між собою «сфери впливу». П. І. Зінченко писав про загальну психологію пам'яті, а А. О. Смирнов – про розвиток пам'яті. Не дивно, що А. О. Смирнов у своїй книзі про пам'ять багато посилався на П. І. Зінченка (більше, ніж на всіх представників психологічної теорії діяльності разом узятих). Дивним є інше – А. О. Смирнов неодноразово посилався на роботи Зінченка, опубліковані українською мовою. А. О. Смирнов був опонентом на захисті докторської дисертації П. І. Зінченка, яку той захищав досить пізно через участь у війні (А. О. Смирнов був також опонентом і на захисті докторської дисертації Володимира Петровича Зінченка, на якого він переніс свої симпатії до його батька).

Отже, на основі теорії діяльності Петро Зінченко відкрив і ретельно досліджував цілий ряд мнемічних ефектів: ефект інтерференції мнемічної і «пізнавальної» задач; структурно-діяльнісний ефект (матеріал, що становить мету дії, запам'ятовується більш ефективно, ніж аналогічний матеріал, що відноситься до умов досягнення мети); негативний ефект віку (перевага першокласників над більш старшими віковими групами у мимовільному запам'ятовуванні чисел при вирішенні арифметичних завдань); а також ефект, який відкрили американські когнітивні психологи Н. Сламека і П. Граф (1978), що дали йому назву «ефект генерації» (краще запам'ятовується матеріал, який досліджувані самі придумують, у порівнянні з аналогічним матеріалом, який їм пред'являється). Останній можна розглядати як варіант структурно-діяльнісного ефекту і, по справедливості, повинен називатися – «ефектом Зінченка». Майбутній розвиток психології пам'яті ще виразніше покаже нам, як глибоко «орав» наукову цілину професор Петро Іванович Зінченко.

1. Гальперин П. Я. Краткие замечания о произвольной и произвольной памяти / П. Я. Гальперин // Психологические механизмы памяти и ее закономерности в процессе обучения: Материалы I Всесоюзного симпозиума по психологии памяти. – Харьков, 1970. – С. 45–57. 2. Зинченко В. П. Системный анализ в психологии? / В. П. Зинченко // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С. 120–138. 3. Зинченко П. И. Проблема произвольного запоминания / П. И. Зинченко // Науч. зап. Харьк. гос. пед. ин-та ин. яз. – 1939. – Т. 1. – С. 145–187. 4. Зинченко П. И. Произвольное запоминание / П. И. Зинченко. – М., 1961. 5. Лактионов А. Н. Память как атрибут индивидуальности / А. Н. Лактионов // Вестн. Харьк. ун-та. 1989. – № 337. Психология личности и познавательных процессов. – С. 19–22. 6. Левин К. Конфликт между аристотелевским и галлилеевским способами мышления в современной психологии / К. Левин // Психол. журн. – 1990. – Т. 11, № 5. – С. 135–158. 7. Репкина Г. В. Память на всю жизнь / Г. В. Репкина. – Культурно-историческая психология. – 2009. – № 2. – С. 19–22. 8. Середа Г. К. Что такое память? / Г. К. Середа // Психол. журн. – 1985. – Т. 6. – № 6. – С. 41–48. 9. Середа Г. К. Память и личность: реабилитация или постановка проблемы / Г. К. Середа // Психология в балтийских республиках. – Вильнюс, 1990. – С. 70–73.